

JÍŘÍ PAVELKA

H RANICE SÉMIOTICKÉHO PŘÍSTUPU K LITERÁRNÍMU DÍLU

Literární vědě po celou dobu její dlouhé existence poskytovaly metodologická východiska nejrůznější teoretické disciplíny. Jednou čerpala literární věda podněty z lingvistiky, jindy ze sociologie, psychologie, přírodovědy, matematické statistiky či logických kalkulů¹. Metodologický synkretismus se stal literární vědě již do té míry vlastní, že se dá jen s obtížemi a s jistou dávkou nepřesnosti stanovit podíl jednotlivých speciálních vědních disciplín na konstituování některé ze současných literárních teorií. Není také snadné nalézt dělicí čáru, která by určila, zdali v konkrétním případě jde o pouhé mechanické přejetí cizího podnětu anebo již o jeho absorbování a tvůrčí využití. S podobnými překážkami setkáváme se i při pokusu vymezit hranice sémiotického přístupu k literárnímu dílu, neboť v podstatě půjde o vymezení místa sémiotiky v rámci marxistické literární vědy².

Nejvážnější překážka, která se pokusům tohoto druhu staví do cesty, tkví v samotném vývoji obou jmenovaných teorií. Jak sémiotika, tak marxistická literární věda totiž prošla během několika posledních desetiletí a stále prochází natolik bouřlivým stadiem rozvoje, že dosud — i když pochopitelně můžeme zaujmout stanovisko k jednotlivým sémiotickým koncepcím i pracím marxistických literárních vědců — nedají se dané vývojové změny plně zhodnotit a tak podat relativně úplný obraz vztahů a závislostí mezi těmito oblastmi³. Pokou-

¹ V této souvislosti je třeba poznamenat, že literární teorie nezdávka vycházejí z filozofických postulátů (postulátů filozofických systémů), které můžeme obdobně charakterizovat také jako metodologická východiska. Problematika spojená s filozofickými postuláty v literární vědě ovšem daleko přesahuje problematiku vztahu mezi literární vědou a speciální vědní disciplínou.

² Je-li existence znakových soustav i skutečnost, že literární dílo představuje mimo jiné také manifestaci znakových soustav, nesporná, je bezpodmínečně nutné zkoumat i tento aspekt objektivní reality a tak (v protikladu k mnohým pseudovědeckým koncepcím) konstituovat vědeckou teorii shrnující výsledky zkoumání v této oblasti. Marxistická literární věda, chce-li „přispět k všestrannému objasnění podstaty a jednotlivých stránek slovesného uměleckého díla, musí uplatnit všechny zřetelé zkoumání, které odpovídají povaze analyzovaného předmětu“ (Ladislav Stoll, O tvar a strukturu v slovesném umění, Praha 1972, str. 35–36).

³ Abych alespoň zčásti dokumentoval toto tvrzení, upozorňuji např. na rozsáhlou publikaci Sign, Language, Culture (Mouton, The Hague-Paris 1970), v níž jsou shrnuty referáty přednesené na dvou mezinárodních sémiotických konferencích: ve Varšavě (28.–30. 8. 1965) a Kazimierzi (12.–19. 9. 1966). Většina těchto referátů pochází sice z pera autorů socialistických států (např. M. R. Mayenowa, S. Zólkiewski, J. D. Apresjan, S. K. Saumjan, A. K. Zolkovskij, E. Weigl, J. Levý), u nichž se dá předpokládat, že ve svých sémiotických zku-

ším-li se přesto o jisté stanovení relace mezi sémiotikou a marxistickou literární vědou, činím tak pouze proto, abych upozornil na úskalí a skrytá nebezpečí, která s sebou nese módní sémiotický přístup k literárnímu dílu.

Názor, že literární dílo — ovšem nejen dílo literární, ale umělecké dílo vůbec — představuje prostředek komunikace, je starý jako umění samo⁴ a byl vždy též při analýzách literárního díla brán více nebo méně v potaz. Příhodné podmínky k úspěšnému studiu sdělovacího aspektu literárního díla však vznikají až ke konci 19. století. Mohutný impuls v tomto směru podávají zejména práce logika J. G. Fregeho, lingvisty F. de Saussura a filosofa Ch. S. Peirce, které lze pokládat za první soustavnější příspěvky k teorii jazykového znakového systému — sémantice, popř. k obecné teorii znakových systémů — sémiotice (sémiologii). Novodobé literárněvědné školy, pojímající literární dílo primárně jako znak, neubránily se většinou jednostrannostem, které byly implicitně obsaženy již v dílech zakladatelů sémantiky a sémiotiky. Do centra sémiotického zkoumání literárního díla se zde totiž dostává problematika označování, systémových zákonitostí a „formálních“ struktur jako projev v díle se manifestujícího znakového systému (znakových systémů)⁵, zatímco jiné aspekty fungování literárního díla, např. problematika geneze a recepce literárního díla zůstávají naopak stranou zájmu.

Dané tvrzení můžeme ilustrovat např. na českém strukturalismu a americké nové kritice. Ačkoli tyto „literárněvědné metodologie chápou literární dílo jako znak (i když různého typu), jehož prostřednictvím se uskutečňuje komunikační proces mezi autorem a čtenářem“⁶, otázky objektivace týkající se komunikační báze autor literárního díla — literární dílo a otázky aktualizace týkající se komunikační báze literárního díla — konzument buď zcela opomíjejí, anebo, věnují-li jim už okrajovou pozornost, nedokážou pojmut proces literární komunikace jako jednoduší. Proto ani nemohou postihnout jeho dynamiku.

Předpoklady k exaktnímu zkoumání dynamiky literární komunikace vznikají až na konci čtyřicátých let 20. století, kdy N. Wiener buduje základy nové vědní disciplíny kybernetiky⁷. V rámci kybernetiky se totiž rozvíjí tzv. teorie informace (C. E. Shannon)⁸, zkoumající prostředky moderní matematiky samotný proces přenosu informace od vysílače — autora k přijímači — konzumentu. Nutnost doplnění sémiotického přístupu k literárnímu dílu poznatky teorie in-

máních vycházejí z pozic materialisticko-monistického světového názoru, avšak tyto referáty navzájem i ve vztahu k referátům účastníků z kapitalistických států vykazují, pokud jde o řešení konkrétních otázek dotýkajících se sémiotické problematiky, více či méně výrazné rozdíly.

⁴ Tento názor lze vztáhnout už k nejstaršímu období, z něhož máme dochovány umělecké artefakty — k pravěku. Zde však umění, plnic funkce kulturní a magické, nebylo zřejmě chápáno jako prostředek mezilidské komunikace, nýbrž komunikace mezi nadpřirozenými silami a člověkem.

⁵ V případě literárního umění se dá oprávněně hovořit o manifestaci několika znakových systémů, zásadně se odlišujících několika různými typy označování, systémovými zákonitostmi i „formálními“ strukturami. Nejlépe tuto skutečnost dokazuje vývoj moderní poezie, kde zcela v souladu s charakterem literárního textu dochází k důslednému využití jeho znakových možností. Na jedné straně se tak ustálila tzv. akustická poezie, na druhé straně tzv. poezie vizuální.

⁶ J. Levý, *Československý strukturalismus a zahraniční kontext*, in: *Smysl a struktura literárního díla*, Praha 1966, str. 68.

⁷ Srov. např. N. Wiener, *Kybernetika*, Praha 1960.

⁸ Srov. např. C. E. Shannon, *Predikce a entropie tištěné angličtiny*, in: *Teorie informace*, Praha 1964, str. 75—88.

formace i plodnost tohoto spojení vůbec ještě neznamena, že tímto způsobem je možné objasnit existenciální modus literárního umění. Znakové systémy, z nichž se některé realizují (také realizují) prostřednictvím literárního díla v procesu literární komunikace, postrádají sice třídní charakter (stávají se „institucemi“ nadtřídními — společenskými, poněvadž jsou majetkem celé komunity)⁹, avšak sdělná hodnota, kterou tyto znakové systémy zprostředkovávají, je výrazem sociální, tj. třídní zakotvenosti uživatelů znakových systémů, výrazem deformovaným elementárními prvky lidské psychiky výlučně individuálního charakteru. A právě zde, kde sledujeme vlastní existenciální modus literárního umění, zůstávají obě speciální vědní disciplíny bezradné; nemají totiž prostředky k analýze interakčního vztahu jednotlivce—společnost.

Použivatelé znakových systémů, tj. autor a konzument, nemohou existovat vně společnosti, neboť, jak již bylo poznamenáno, znakové systémy jsou „institucemi“ společenskými. Znakové systémy představují ze synchronního hlediska diktát norem smluvního charakteru, avšak současně se podrobují tvůrčí aktivitě jednotlivce. Tato aktivita, jejíž výslednicí se koneckonců staly samotné znakové systémy (diachronní hledisko), tkví ovšem do té míry ve společenských podmínkách, že bez přihlídnutí k nim nedají se zásadnější změny probíhající v rámci znakových systémů v úplnosti vyložit. Dané tvrzení platí pro oblast znakových systémů i za předpokladu, že vývoj jednotlivých funkčních plánů znakových systémů (např. v případě jazykového znakového systému plán fonologický a morfologický) bývá vcelku úspěšně vykládán jenom na základě systémových argumentů.

Není-li možné vyložit vznik a v úplnosti vývoj znakových systémů bez uplatnění společenských zřetelů, o to méně úspěšně se dá bez uplatnění těchto zřetelů postihnout problematika sdělné hodnoty literárního díla. Sdělná hodnota literárního díla totiž, právě proto, že jeho autor i konzument jsou jako aktuální vnímatelé konkrétní individua, závisí na společenském bytí, na složitě stratifikovaných sociálních, politických a kulturních mnohozávislostních vztazích (na jejich vytváření se autor i konzument svou individuální existencí spolupodílejí).

Odras společenského bytí, tak jak se projevuje ve sdělné hodnotě literárního díla, je několikanásobně modifikován. Na komunikační bázi autor—literární dílo dochází k modifikaci zásadního významu: o d r a z společenského bytí fixovaný vědomím autora je t r a n s f o r m o v á n do podoby literárního díla. Dodejme, že již tento odraz „není jednoduchý, bezprostřední, zrcadlově mrtvý akt, nýbrž akt složitý, rozdvojený, klikatý, v němž se skrývá možnost odletu fantazie od života“¹⁰. Jinak zachytí společenské bytí vědomí příslušníka té, jinak oné třídy či sociální vrstvy, jinak aktivního, vnímavého a jinak pasivního, netečného jednotlivce. Transformace odrazu společenského bytí do podoby literárního díla, ponecháme-li stranou i nutnou nezáměrnost s touto transformací spojenou, vyznačuje se vysokou mírou voluntárních zásahů autora do podoby společenského bytí, fakticky fixované prostřednictvím odrazu ve vědomí autora. Oblast „voluntárních zásahů“ nespadá do říše absolutní svobody, ale naopak vyplývá ze životních zkušeností autora, jeho názorů formovaných danou zkušeností, ze společenské poptávky, z tvůrčí erudovanosti, temperamentu apod. Aniž se bu-

⁹ Srov. K. H o r á l e k, *Filosofie jazyka*, Praha 1967, str. 11.

¹⁰ V. I. L e n i n, *Spisy*, sv. 38, *Filosofické sešity*, Praha 1960, str. 378.

deme blíže zabývat problematikou tohoto dvojího typu modifikací, je nablíže, že v obou případech jde o modifikace motivované především společenským bytím.

Podobnou situaci nalézáme i na komunikační bázi literární dílo—konzument. Role konzumenta je ovšem o poznání pasivnější nežli role autora, neboť sdělná hodnota literárního díla zprostředkovaná znakovými systémy je — ať už ji konzument jakkoli dotváří — v základních obrysech více nebo méně dána. Avšak k výrazným modifikacím sdělné hodnoty literárního díla, a tím i k modifikaci odrazu společenského bytí, na této fázi přesto dochází. Mezi krajními póly literární komunikace, autorem a konzumentem vznikají totiž časové disproporce, způsobené možným časovým rozpětím mezi dobou geneze a recepcí literárního díla, a kvantitativní disproporce, kdy proti literárnímu dílu jednoho, zřídka několika autorů stojí neomezené množství konzumentů. Společenské bytí formuje jak čtenářské dispozice konzumenta (obeznámení s daným stavem vývoje znakových systémů), tak přiřadí konkrétnímu konzumentovi interpretaci na základě jeho sociální příslušnosti a mentálních vlastností. Modifikace sdělné hodnoty literárního díla i zde závisí v první řadě na společenském bytí.

Pochopit literární dílo v jeho totalitě, to znamená pochopit literární komunikaci jako sociální a historický fenomén plnící společenskou funkci, můžeme toliko za předpokladu, že se bere dostatečný zřetel na všechny typy motivací modifikujících sdělnou hodnotu literárního díla. Z těchto důvodů aplikace komunikačního modelu na literární proces, a tím spíše sémiotický přístup k literárnímu dílu, u nichž postrádáme základní typ motivací vycházejících ze společenského bytí, jsou vystaveny omezením a nebezpečím. Teprve literární věda, vycházející důsledně z marxistické teorie společnosti a doplněná poznatky moderní psychologie stojící na materialistickém základě, může tento nedostatek odstranit, aniž by literaturu vyjímala z oblasti praktického vztahu člověka ke společnosti a lidské skutečnosti, praktického vztahu, jehož specifickým rysem se stává úsilí zprostředkovat jej působivě.

GRENZEN DES SEMIOTISCHEN HERANGEHENS AN EIN LITERARISCHES WERK

Der Artikel soll Schwierigkeiten und verhüllte Gefahren sichtbar machen, die ein modisches und semiotisches Herangehen an ein literarisches Werk mit sich bringt.

Im Mittelpunkt der semiotischen Untersuchung eines literarischen Werkes steht die Problematik von Bezeichnung, Gesetzmäßigkeiten der Systeme und „formaler“ Strukturen als der Ausdruck der Zeichensysteme, die sich in einem Werk manifestieren. Andere Gesichtspunkte des Funktionierens eines literarischen Werkes, z. B. die Problematik der Genesis und Rezeption, liegen dagegen außerhalb des semiotischen Interesses. Die Notwendigkeit der Ergänzung des semiotischen Herangehens an ein literarisches Werk durch Erkenntnisse der Informationstheorie und die Ergiebigkeit dieser Verbindung erklären keinesfalls den existentiellen Modus eines literarischen Werkes. Der Mitteilungswert eines literarischen Werkes, der durch Zeichensysteme von einem Verfasser zu einem Konsumenten übertragen wird, bildet immer den Ausdruck der Klassenstellung vom Benützer der Zeichensysteme, den Ausdruck, der durch Grundelemente der menschlichen Psyche deformiert wird. Und gerade in diesem Bereich, in dem wir den eigentlichen existentiellen Modus literarischer Kunst finden, bleiben beide Spezialwissenschaften hilflos. Es stehen ihnen nämlich keine Mittel für die Analyse der vielseitigen Beziehung Individuum-Gesellschaft zur Verfügung.

Ein literarisches Werk in seiner Totalität zu erfassen, d. h. die literarische Kommunikation als ein soziales und historisches, spezifische Funktionen erfüllendes Phänomen zu begreifen, ist nur eine auf marxistische Gesellschaftstheorie aufgebaute und durch Erkenntnisse moderner materialistischer Psychologie ergänzte Literaturwissenschaft imstande. J. P.